

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.17781870>

December 2025

El-Alûsî'nin El-Cavabü'l Fesih Adlı Eseri ve Bu Eserinde El- Kindî'nin Mesih ile İlgili (Mucize- Mesihin Mucizeleri, Hristiyanlık Amentüsü, Teslis ve Teslisin Uknümları) Görüşlerine Yönelttiği Eleştiriler**El-Alûsî's Al-Jawâb Al-Fasîh And His Criticisms of Al-Kindî's Views on Christ (Miracle- The Miracles of Christ, The Christian Creed, The Trinity and Its Hypostases)****Mehmet GÜNDÜZ**Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
mehmet.davutoglu@hotmail.com**Hülya ÇETİN**Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
hulyacetin@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4930-1208>**Özet**

Bu makale, 19. yüzyıl Bağdat ilim çevresinin önde gelen isimlerinden Nû'mân el-Alûsî'nin el-Cevâbü'l-Fesîh adlı reddiyesinde, Hâşimî-Kindî yazışmalarına nisbet edilen metinde Abdülmesîh b. İshak el-Kindî'nin Mesih merkezli teolojik iddialarına (mucize-Mesih'in mucizeleri, Hristiyanlık amentüsü, teslis ve uknûmlar) yönelttiği eleştirileri çözümlemektedir. Çalışma; (i) erken dönem İslâm-Hristiyan polemik geleneğinin kavramsal mirasını, (ii) el-Alûsî'nin yaşadığı 19. yüzyılın entelektüel-sosyokültürel bağlamını ve (iii) metinler arası tartışmanın kelâmî mantığını birlikte dikkate alan tarihsel-yorumsal bir yaklaşımı benimsemektedir. Birincil kaynakların metin merkezli ve karşılaştırmalı okuması yoluyla, el-Alûsî'nin tevhid ilkesini normatif eksen kılarak mucize, ulûhiyet ve vahiy tasavvurlarını yeniden çerçevelediği; teslis ve uknûm kavramlaştırmalarındaki kavramsal belirsizlikleri ise hem aklî delillendirme (tenâkuz, taaddüd-i kudemâ, cevher-araz ayrımları) hem de naklî atıf ve te'vil stratejileriyle eleştiriye tâbi tuttuğu gösterilmektedir. Bulgular, el-Alûsî'nin Mesih'in mucizelerini ulûhiyetin ontolojik kanıtı değil, "bi-iznillâh" kevnî âdetin ihlâli olarak nübüvvet tasdiki bağlamında konumlandığını; Hristiyanlık amentüsüne ilişkin imân esaslarının (enkarnasyon, kefare, ilâhî oğulluk) ise ilâhî basitlik ve tevhid ilkesiyle telif edilemez bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca el-Alûsî'nin dilsel-retorik çözümlemeleri (mecaz-hakikat ayrımı, lafzî müştereklikler, metin içi tenasüp)

769

polemik metninin argümantatif örgüsünü güçlendirmekte ve İslâmî kelâm geleneğinin akıl-nakil dengesini Hristiyan teolojisine karşı sistematik bir savunma çerçevesine taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nû‘mân el-Alûsî; Abdülmesîh b. İshak el-Kindî; el-Cevâbü’l-Fesîh; Mucize; Mesih; Amentü; Teslis; Uknûmlar; İslâm–Hristiyan Polemiği; Kelâm.

Abstract

This article analyzes the criticisms directed by Nû‘mân al-Ālūsī—one of the leading figures of the 19th-century scholarly milieu of Baghdad—in his refutation al-Jawāb al-Fasīh, against the Christ-centered theological claims attributed to ‘Abd al-Masīh b. Ishāq al-Kindī in the so-called Hāshimī–Kindī correspondence (miracle—the miracles of Christ, the Christian creed, the Trinity and its hypostases). The study adopts a historical-hermeneutical approach that takes into account (i) the conceptual legacy of the early Islamic–Christian polemical tradition, (ii) the intellectual and socio-cultural context of the 19th century in which al-Ālūsī lived, and (iii) the theological logic of the intertextual debate. Through a text-centered and comparative reading of primary sources, it is demonstrated that al-Ālūsī reframed notions of miracle, divinity, and revelation by taking the principle of tawhīd as the normative axis, and subjected the conceptual ambiguities of the Trinity and its hypostases to criticism by means of both rational argumentation (contradiction, multiplicity of eternals, substance–accident distinctions) and scriptural references and exegetical strategies. The findings reveal that al-Ālūsī located the miracles of Christ not as ontological proofs of divinity, but as violations of cosmic habit “by God’s permission” (bi-idhni’Llāh) within the framework of prophetic verification, while the articles of faith pertaining to the Christian creed (incarnation, atonement, divine sonship) were found to be irreconcilable with the principles of divine simplicity and tawhīd. Moreover, al-Ālūsī’s linguistic and rhetorical analyses (the distinction between metaphor and literal meaning, lexical polysemy, and internal textual coherence) reinforced the argumentative structure of the polemical work and carried the rational–scriptural balance of the Islamic kalām tradition into a systematic framework of defense against Christian theology.

Keywords: Nû‘mân al-Ālūsī; ‘Abd al-Masīh b. Ishāq al-Kindī; al-Jawāb al-Fasīh; miracle; Christ; Christian creed; Trinity; hypostases; Islamic–Christian polemics; kalām.

GİRİŞ

Numan el-Alûsî’nin el-Cevâbü’l-fesîh limâ leffekahû ‘Abdülmesîh adlı reddiyesi, İslam–Hristiyanlık tartışmalarının geç Osmanlı/modernleşme eşiğindeki bağlamında teşekkül eden polemik literatürünün hem hacim hem de yöntem bakımından seçkin örneklerinden biri olarak

temayüz etmiş bulunmaktadır. Müellif, Hristiyan düşünür Abdülmesîh b. İshak el-Kindî'ye nispet edilen ve İslam inanç esaslarına yöneltilen tenkitleri merkezine alan metne karşı, tevhid akîdesini aklî ve naklî delillerle tahkim eden sistematik bir karşı söylem kurmuş ve bu söylemde Kur'ân, hadis ve kelâm geleneğinin imkânlarını titiz bir metin okuması ile birleştirmiştir. Bu tercih, dönemin Müslüman ilim çevrelerinin Hristiyan doktrin karşısında savunmacı bir dilden ziyade eleştirel ve kanıta dayalı bir argümantasyon arayışına girdiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Eserin merkezinde, Hristiyan ilahiyatının düğüm noktaları addedilen teslis, enkarnasyon, Mesih'in mucizeleri ve kurtuluş tasavvuru gibi başlıkların, İslam teolojisinin Allah tasavvuru ve peygamberlik anlayışı ışığında yeniden tartışılması yer almıştır. Alûsî, teslisi Tanrı'nın zatında çokluk doğuran bir öğreti olarak değerlendirmiş ve bunun hem aklın ilkeleri hem de kutsal metinlerin bütünlüklü diliyle bağdaşmadığını ileri sürmüştür¹. Enkarnasyon fikrinin ilahî kemal nitelikleriyle gerilim taşıdığı, Tanrı tasavvurunda değişme ve parçalanma çağrışımı ürettiği ve bu nedenle zorunlu varlığın mutlaklığı ile telif edilemeyeceği savunulmuştur. Mesih'in mucizeleri bahsinde ise, mucizenin peygamberlik delili olma işlevi ve bu işlevin İslam'daki nübüvvet teorisi bağlamındaki yeri karşılaştırmalı bir dikkatle ele alınmış; mucize anlatıları ile öğreti temellendirmesi arasındaki geçişlerin usûl yönünden titizlikle sinanması gerektiği vurgulanmıştır.

771

Metin, yalnızca itikadî önermeleri hedef alan bir reddiye olmayıp, aynı zamanda metinlerarası bir okuma denemesine dönüşmüş; Hristiyan kutsal metinlerinin dil çözümlemeleri ile İslamî delil tipolojisi birlikte işletilmiştir. Bu çerçevede, kelimelerin anlam alanları, bağlam içi kullanımları ve tarihî tevil örüntüleri üzerinden kavramsal tutarlılık sınaması yapılmış ve Hristiyan dogmanın temel unsurlarının, vahiy ve akıl arasında kurulacak usûlî dengenin ölçütleriyle yeniden değerlendirilmesi teklif edilmiştir. Alûsî'nin yöntemi, polemiği hamasî bir dilden arındırma gayreti göstermiş; karşı tarafın metin ve argümanını mümkün mertebe kendi bütünlüğü içinde sunup ardından usûl ve istidlâl esasları çerçevesinde tartmıştır. Eserin telif ve dolaşım şartları, 19. yüzyılın ilmî-entelektüel ikliminin dinî tartışmalara yansıyan yüzünü görünür kılmıştır. Matbu metinlerin hızla çoğaldığı, Müslüman ve Hristiyan ilim çevreleri arasında risalelerin karşılıklı naklinin arttığı bir dönemde, Alûsî'nin reddiyesi İslam muhitindeki meselelerin yalnızca savunmacı bir refleksle değil, metotlu ve tasnifli bir düşünce tarzıyla ele alınabileceğini göstermiştir. Bu durum, reddiyeyi

¹ Numan b. Mahmud el-Alûsî, *el-Cevâbü'l-Fesîh limâ leffekâhû 'Abdülmesîh*, Eserin muhakkiki: Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire 1987, Dârü'l-Beyân el-Arabî, cilt 1, s. 16-17.

salt bir “cevap metni” olmaktan çıkarıp, İslam düşüncesinin kendi iç sistematliğini Hristiyan teolojisi karşısında yeniden tahkim eden bir çalışma düzlemine yükseltmiştir.

Çalışmanın konusunu, işte bu metinsel ve düşünsel zeminde Alûsî’nin, el-Kindî’ye nispet edilen söylemle hesaplaşmasının eksenleri ve bu hesaplaşmanın İslam-Hristiyanlık tartışmalarındaki metodolojik izdüşümleri oluşturmaktadır. Ele alınan meselelerin ortak paydasında, Tanrı tasavvuru, peygamberlik ve vahyi bilgi anlayışının, Hristiyan dogma mimarisi ile mukayesesi bulunmaktadır. Bu mukayese, bir taraftan İslam teolojisinin kendi kabullerini rasyonel ve naklî temeller üzerinde savunma imkânını güçlendirmiş; diğer taraftan Hristiyan teolojisindeki kurucu kavramların tutarlılık sınavasını ilmî ölçütler eşliğinde gündeme taşımıştır. Nihayetinde, metin iki din arasındaki doktrinel farklılaşmanın nerelerde yoğunlaştığını, bu farklılaşmanın dilsel, kavramsal ve epistemik nedenlerini ve tartışmanın hangi usûlî ilkelerle yürütülmesi gerektiğini göstermiştir. Bu çalışmanın amacı, Alûsî’nin söz konusu reddiyede kurduğu argümantasyonu, kavramlar ve delil tipleri etrafında sade, sistematik ve tenkitçi bir çerçevede yeniden inşa etmek ve böylece İslam-Hristiyanlık tartışmalarının metodolojik zemininin berraklaşmasına katkı sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda, birincil metnin sunduğu karşılaştırma imkânları tespit edilmekte; özellikle teslis-tevhid, enkarnasyon-vahiy, mucize-nübüvvet ilişkileri üzerinden ilerleyen tartışma eksenleri, delil ve usûl kategorileri bakımından sınıflandırılmaktadır. Çalışma, iddianın değil delilin konuştuğu, hükmün değil muhakemenin belirleyici olduğu bir metotla yürütülmekte; polemik malzemesi, ilmî ölçü ve kavramsal şeffaflık talebiyle yeniden tartışılmaktadır.

Özetle, el-Cevabü’l-Fesih bağlamında el-Alûsî’nin el-Kindî’ye karşı geliştirdiği eleştirel söylem, İslâm-Hristiyan polemik tarihinin klasik temalarını modern dönemin yayım ve dolaşım pratikleri içinde yeniden kurar. Bu yeniden kuruluş, bir taraftan mucize-nübüvvet ilişkisi, amentünün ilâhî basitlik ve tevhid ilkesiyle telifi ve teslis-uknûm kavramsallaştırmalarının tutarlılığı gibi temel teolojik sorun alanlarını görünür kılar; diğer taraftan İslâm kelâm geleneğinin akıl-nakil dengesini, dilsel çözümlemeyi de seferber ederek sistematik bir savunma çerçevesine taşır. Makalenin takip eden kısımları, bu üç eksenle el-Alûsî’nin delillendirme ve tenkit stratejilerini ayrıntılı biçimde inceleyecek; neticede el-Cevabü’l-Fesih’in İslâm-Hristiyan karşılaştırmalı teoloji literatüründeki konumunu güncellenmiş bir değerlendirmeye tespit edecektir.

Tarihsel ve Düşünsel Arka Plan

İslâm ve Hristiyanlık geleneklerinin kronolojik bakımdan birbirine yakın tarihsel ortaya çıkışları ile aynı kültür havzalarında vücut bulan tecrübeleri, iki din arasında yoğun bir etkileşim ve bununla

mütenasip bir tartışma dili üretmiş bulunmaktadır. Bu etkileşim, bir yandan karşılıklı tanıma ve tercüme pratiklerini, diğer yandan ise dinî öğretilerin aklî ve naklî temellendirmeleri üzerinden gelişen polemik metinlerini doğurmuş ve “reddiye” türü yazım, söz konusu tartışmaların en görünür formu hâline gelmiştir². Erken dönemden itibaren gerek İslâm dünyasında gerekse Hristiyan muhitlerde kaleme alınan bu metinler, sadece inanç esaslarının savunulması değil, aynı zamanda karşı tarafın kavramsal çerçevesinin tahlili ve eleştirisi bakımından sistemli bir muhakeme alanı tesis etmiş görünmektedir. Nitekim reddiye geleneği, Ortaçağ’dan modern döneme uzanan geniş bir yelpazede, teolojik iddiaların karşılaştırmalı sınanmasına zemin hazırlayan disiplinler bir birikim üretmiş bulunmaktadır³. Bu birikimin kavramsal omurgası, ulûhiyet tasavvuru, nübüvvetin ispatı, vahyin mahiyeti, kutsal metinlerin tenkidi, teslis ve enkarnasyon gibi meseleler etrafında şekillenmiş ve özellikle tevhid ile teslis arasındaki teorik gerilimi tartışmanın merkezine yerleştirmiştir⁴. Bu çerçevede, Abdülmesih b. İshak el-Kindî’ye nispet edilen ve literatürde “Kindî’nin Apolojisi” olarak bilinen metin ile Nû’mân el-Alûsî’nin XIX. yüzyılda kaleme aldığı el-Cevâbü’l-Fesîh adlı reddiye, bahsi geçen geleneğin iki ayrı eşiğinde üretilmiş, fakat aynı problem alanlarını merkeze alan iki kurucu örnek olarak görünmektedir⁵. Reddiyelerin terimleşme süreci, kapsamı ve tarih içindeki dönüşümü üzerine yapılan çalışmalar, bu türün İslâm düşüncesinde teolojik savununun yöntemsel mantığını görünür kılmakta ve metinler arası bağlamı aydınlatmaktadır⁶.

773

Polemik literatürünün erken dönem örüntüsü anlaşılmadan, Hâşimî-Kindî yazışmalarının tarihsel bağlamı ve el-Alûsî’nin bu metne yönelik eleştirilerinin konumlanması eksik kalacaktır. Abbâsî döneminde Bağdat’ın ilmî bir merkez olarak yükselişi, Beytü’l-Hikme’nin kurumsal zemini, tercüme hareketinin ivmesi ve Mu‘tezile’nin akılcılık vurgusu, dinler arası tartışmaların kelâmî bir mantık içinde yürütülmesinin başlıca arka planını teşkil etmiştir⁷. Antik mirasın İslâmî ilimler havzasına aktarılmasıyla teşekkül eden kavramsal repertuvar, Hristiyan teolojisinin temel

² Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 2023, C. 34, ss. 516-522.

³ Fuat Aydın, 2011, “Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı” Ortadoğu Yıllığı, Açılım Kitapevi, İstanbul 2012, ss. 526-527.

⁴ Bekir Zakir Çoban, "Bir Eleştiri Türü Olarak İslam Geleneğinde Hristiyanlara Karşı Yazılan Reddiyeler. The Criticism Culture And Morality Of Tolerance In Islamic Thought (International Symposium) 2019, ss. 332.

⁵ Mahmut Kaya, “Ya‘kûb b. İshâk el-Kindî”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt. 26, ss. 41-58

⁶ Sinanoğlu, a.g.e., ss. 516-522.

⁷ Hulusi Arslan, "Kadı Abdülcebbar'ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler." *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 8.1, 2010, ss. 12-44.

tasavvurlarıyla karşılaşmada hem bir imkân hem de bir sınama alanı üretmiştir. Bağdat'ın düşüncelerin intikali için bir kavşak oluşu, bu dönemde üretilen kelâmî söylemin tartışma konuları ve üslup hususiyetleri üzerinde belirleyici bir nüfuz icra etmiş görünmektedir⁸. İslâm ilim çevrelerinde aklî delillendirmenin giderek rafine bir biçim alması, Hristiyan doktrininin teslis, uknûmlar, hulûl ve ittihad gibi kilit kavramlarının kelâm terminolojisiyle karşılaşmasını hazırlamış böylece polemiklerde kullanılan epistemik ölçütler ile delil türleri (burhân, cedel, hatâbe) metodik bir hiyerarşi içinde işlerlik kazanmıştır⁹. Bu bağlamda, tartışmanın karşı cephesinde yer alan Süryânî ve Melkitî geleneklerin Arapça üretilen metinleri de diyalogun dil seviyesini ve kavramsal düzeyini yükseltmiştir. Bununla birlikte Theodore Abû Kurra gibi isimlerin apoloji metinleri İslâmî tenkitlere cevap geliştirmenin erken örneklerini teşkil etmiştir¹⁰. Orta çağ Latin Hristiyan dünyasının Müslümanlara ve İslâm'a dair tahayyüllerinde, İslâmî metinlerin dolaylı dolaşımı ve polemik malzemesinin etkisi, muhayyile ve bilgi arasında karmaşık bir ilişki üretmiş ve Petrus Alfonsi örneğinde olduğu gibi, İbrânî ve Arap ilim havzalarının kesişiminde üretilen metinler yeni polemik üsluplarına kapı aralamıştır¹¹.

Hâşimî-Kindî yazışmalarına atfedilen metin, işte bu çok katmanlı arka planın bir ürünü olarak, İslâm'a yöneltilen kapsamlı bir teolojik itirazın ve Hristiyan akîdesinin aklî savunusunun simge metinlerinden biri olarak temâyüz etmektedir¹². Risalenin muhtevası, Hz. Muhammed'in peygamberliği, Kur'ân'ın ilâhî menşei, İslâm şeriatının kemâli ve Hristiyanlığın dogmatik çekirdeğini oluşturan teslis-enkarnasyon doktrini gibi meseleler etrafında örülmekte ve Mesih'in ilâhî kimliği ve mucizeleri, İslâmî tenkitler karşısında başlıca savunma eksenlerinden biri olarak konumlanmaktadır. Metnin dolaşımı, kaynakları ve otantikliğine ilişkin tartışmalar modern literatürde farklı tezlerle ele alınmıştır. Bununla birlikte bir yandan İslâm dünyası içindeki erken atıflar üzerinden tarihî bir mevcudiyet savunulurken, diğer yandan yazışmanın kompozisyonu ve iç tutarlılığı üzerinden kurgulanmış monolog ihtimali tartışılmıştır. Bîrûnî'nin el-Âsârü'l-bâkiye'de işaret ettiği atıf, metnin erken bir dönemde bilindiğine delil olarak zikredilmekte; modern filolojik

⁸ David Commins, *The Wahhabi Mission and Saudia Arabia*, Londra, Tauris, 2006, ss. 58-61.

⁹ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazmış Olduğu Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. 1979.

¹⁰ Alfred Guillaume, "Theodore Abu Qurra as Apologist", *The Moslim World*, XV (1925), s. 47; "The Discussion of A Christian and A Saracen" by John of Damascus, *The Muslim World*, XXV (1935), ss. 272-273.

¹¹ Albrecht Classen, "Petrus Alfonsi and His Medieval Readers.", 1995, ss. 373-375.

¹² Şaban Ali Düzgün, "Oriental Studies and Conception of Islam During the Crusade Period", *International Symposium*, s.164; Van Koningsveld, Pieter Sjoerd. "The Apology of al-Kindi." *Religious polemics in context*. Brill, 2005, ss. 69-92.

ve şarkiyat çalışmaları ise yazışmanın metin tarihi, neşirleri ve alımlanması üzerine zengin bir ikincil literatür ortaya koymaktadır¹³. Bu çalışmalar, Kindî'nin Apolojisi'nin hem İslâmî polemik geleneğine etkisini hem de Hristiyanlıktaki kendi iç apoloji literatürüyle irtibatını açığa çıkaran bir değerlendirme ufku sunmaktadır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı coğrafyasının siyasî, sosyal ve kültürel dönüşüm dinamikleri Bağdat ilim çevrelerine doğrudan yansımıştır. Matbuatın yaygınlaşması, yeni eğitim kurumlarının teşkili ve merkez-taşra ilişkisinin yeniden düzenlenmesi, ilmî tedavülün mahiyetini değiştirmiştir¹⁴. Bu dönemde, tartışma metinlerinin neşri ve dolaşımı, klasik dönemin sınırlı yazma ağlarına nazaran daha geniş bir okur kitlesine ulaşmış Avrupa'daki şarkiyatî ilgi ile yerel ilmî hassasiyetler arasındaki etkileşim, özellikle dinler arası polemik konularına yeniden ivme kazandırmıştır. Bağdat'ta el-Alûsî ailesinin ilmî otoritesi ve ağları, bu dönemin tartışma kültürünün yerel taşıyıcısı olarak öne çıkmış; Şihâbeddin Mahmûd el-Alûsî'nin tefsir ve usûl sahalarındaki temâyüzü ile aileye mensup âlimlerin telif ve tahkik faaliyetleri, modernleşme tecrübesiyle birlikte eski bir geleneğin yeni vasatlara intikali için kurumsal bir zemin oluşturmuştur¹⁵. Nû'mân el-Alûsî'nin ilmî kişiliği, ailesel mirâsı ve çağının meselelerine müdahil olma tarzı, onu, Batı'da ve İslâm dünyasında yaygınlık kazanan Kindî risalesine karşı kelâmî bir cevap vermeye sevk eden başlıca âmiller arasında zikredilmektedir. Ailenin biyografisine ve Bağdat'ın uzmanlaşmış ilmî muhitlerine ilişkin yerli kaynaklar, el-Alûsî'nin entelektüel teşekkülünün hem geleneksel medrese birikimine hem de dönemin neşriyat imkânlarına yaslandığını göstermekte; bu çift yönlü dayanak, el-Cevâbü'l-Fesîh gibi polemik eserlerin hem dil hem de yöntem itibarıyla iki dünyayı buluşturan bir hibrit yapı sergilemesini açıklamaktadır.

El-Alûsî'nin el-Cevâbü'l-Fesîh'te sergilediği eleştirel çerçeve, Kindî'ye nispet edilen metnin merkezî iddialarının kelâmî muhasebesi olarak okunmalıdır¹⁶. Bu muhasebenin teorik mihveri tevhid ilkesidir. Tevhid ilkesi, İslâm düşüncesinde Tanrı'nın zâtında ve sıfatlarında basitliği, eşi ve benzeri olmamayı, yaratılmışla ontolojik kopuşu ve ilâhî kudret-iradenin birliğini teminat altına alan temel akîdî sütun olarak kabul edilmektedir¹⁷. Kindî'nin Apolojisi'nde İsa Mesih'in

¹³ Bîrûnî, el-Âsârü'l-bâkiye 'Anî'l-kurûnî'l-hâliye, nşr: Eduard Sachau, Leipzig, Otto Harrassowitz, 1923, s. 205

¹⁴ Alican Dağdeviren, "Şihabuddin Mahmud El-Alusi Hayatı, Eserleri Ve Ruh'u'l Meani" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 3.3, 2001, ss. 359-390.

¹⁵ Dağdeviren, a.g.e., ss. 359-390.

¹⁶ Numan El Alusi El Cevâbü'l Fesih syh 82-88

¹⁷ Sarıkçioğlu, Din Fenomenolojisi, s.271.

mucizeleri, enkarnasyon ve teslis bağlamında ileri sürülen delillendirmeler, el-Alûsî tarafından bu sütun etrafında sınanmaktadır. Birincisi, mucizenin delil değeri meselesi, iki gelenek arasında farklı ontolojik ön kabullerden beslenen bir yorum farkı ortaya koymaktadır. İslâm kelâmında mucize, peygamberliğin tasdiki için kevnî âdetin ilâhî izinle ihlâlî olarak görülmekte; bu ihlâl, nübüvvet iddiasının doğrulanmasında bir delil-i hâl olmakla birlikte, nübüvvetin sahibi olan şahsı zâtî olarak ilâhlaştıran bir ontolojik terfi gerekçesi oluşturmamaktadır. Hristiyan apolojisinde mucize-ulûhiyet irtibatı, özellikle Mesih'in kişisinde, zât-fiil ilişkisinin farklı bir tasavvuruna bağlandığından, el-Alûsî bu ilişkiyi mantıkî tutarsızlık üreten bir telif çabası olarak nitelemekte ve mucizeyi tevhid-nübüvvet hattına geri yerleştirmektedir. Bu nokta, erken İslâmî polemiklerde teslis ve enkarnasyon tenkidinin devraldığı aklı delillerin (taaddüd-i kudemâ, değişme ve birleşme sorunları, cevher-araz ayrımları) el-Cevâbü'l-Fesîh'te yeniden işlevselleştirilmesiyle yakından irtibatlıdır. Erken dönem polemik mirası, özellikle Ebû İsâ el-Verrâk gibi mütekellimlerin Teslis'e karşı geliştirdiği argümantasyonla dikkat çekmiş ve bu çizgi, el-Alûsî'de dilsel tahliller (mecaz-hakikat, müşterek lafız) ve naklî referanslarla birleşerek modern bir kelâm üslubuna dönüştürülmüştür¹⁸.

İkinci eksen, amentü ve iman esasları bağlamında enkarnasyon, kefarete ve ilâhî oğulluk gibi doktrinlerin tenkit edildiği alandır. İslâm teolojisi açısından bu doktrinlerin ortak problemi, ilâhî basitlik ve tevhid ilkesiyle bağdaşmadığı düşünülen birçokluk ve değişme iddiasıdır. El-Alûsî, bu noktada hem aklı tutarsızlıkları hem de nasların dilsel tahlilini seferber etmekte Hristiyan metinlerinde kullanılan metaforik söylemin teolojik literalizme dönüştürülmesinin doğurduğu anlam kaymalarını hedef almaktadır. Bu çerçevede, İslâmî tefsir ve kelâm literatüründe geliştirilen hakikat-mecaz ayrımı, el-Alûsî'nin Hristiyan metin çözümlemesine uyguladığı bir anahtar olarak belirginleşmektedir. Söz konusu anahtar, yalnızca dilsel bir hassasiyet değil, aynı zamanda Tanrı tasavvurunun semantik sınırlarının korunması bakımından akîdî bir gereklilik olarak görülmektedir. Erken dönem polemik metinlerinin oluşturduğu birikim, Hristiyan okumalarında tekil pasajların bütünlüklü teoloji lehine nasıl yorumlandığını da göstermiştir¹⁹. Bu, İslâmî tarafta "zâhir-bâtın" gerilimiyle karıştırılmayan, fakat tevilin epistemik şartlarını farklı koyan bir okuma disiplini doğurmuştur. Erken dönemin Hristiyan apolojileri de benzer şekilde İslâmî tenkitlere

¹⁸ David Thomas, *Anti-Christian polemic in early Islam: Abû 'Isâ al-Warrâq's "Against the Trinity"*. Vol. 45. Cambridge University Press, 1992.

¹⁹ Aydın, a.g.e., s. 45.

cevap üretme gayretiyle dilsel ve felsefî imkânlarla yönelmiş; böylece iki taraf arasında karşılıklı bir metodik öğrenme süreci gelişmiştir²⁰.

Üçüncü eksen, teslis ve uknûmlar doktrini. Buradaki tartışma, Tanrı'nın zât-sıfat ilişkisinin nasıl düşünüldüğü, "Baba-Oğul-Rûhu'l-Kudûs" arasındaki ontolojik bağın mahiyeti, uknûmların birliği ve farklılığı, lahût-nâsût ilişkisinin ittiḥad veya hulûl metaforlarıyla açıklanmasının doğurduğu mantikî müşküller gibi meseleleri içermektedir²¹. İslâm kelâmında Tanrı'nın birliği, çokluk ve parçalanmanın imkânsızlığı, sâbit sıfat-hadis fiil ayrımı ve yaratılmış-yaratıcı arasında kesin ontolojik ayrım, söz konusu doktrinin eleştirisinde temel ilkeler olarak kullanılmaktadır. El-Alûsî, uknûmların hem tanımı hem de aralarındaki ilişki bakımından muğlaklık taşıdığını belirtmekte ve muğlaklığın giderilmesi için kullanılan metaforların, Tanrı hakkında söylemeyi mümkün kılan sınırları zorladığını iddia etmektedir. Bu iddia, İslâmî tarafın tahdid-i kelâm hassasiyetinin bir tezahürü olarak da okunmalıdır. Erken dönem İslâmî polemiklerde teslise yöneltilen aklî itirazlar, modern dönemde filolojik ve tarihî sorgulamalarla birleşmiş böylece doktrinin teşekkül tarihine ve içsel tutarlılığına ilişkin çok katmanlı bir tenkit geleneği oluşmuştur.

Söz konusu üç eksenin erken dönem ve modern dönemdeki yeniden üretimi, Kindî'nin Apolojisi ile el-Cevâbü'l-Fesîḥ arasında metinler arası bir süreklilik ve kırılma haritası çıkarmayı mümkün kılmaktadır. Süreklilik, problem başlıklarının değişmeden muhafazasında; kırılma ise delillendirme ağırlık merkezlerinin, retorik stratejilerin ve muhatap tasavvurunun dönüşmesinde görülmektedir. Apoloji, Hristiyanlığın İslâm'a karşı bir savunusu olarak, İslâmî iddiaları muhatap alırken, kendi iç teolojik sistematüğünü aklî delillerle desteklemeye çalışmış; el-Cevâbü'l-Fesîḥ ise İslâmî tarafta, modern neşir ortamında dolaşıma giren bu metnin kamuoyu tesirini gözeterek, hem İslâmî kavramları açıklığa kavuşturan hem de Hristiyan teolojisinin iç yorum farklılıklarına dikkat çeken bir cevap metni üretmiştir²². Bu üretim süreci, XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin medyatik ve kurumsal etkileriyle doğrudan ilişkili görünmekte ve neşriyatın sağladığı hız ve yaygınlık, önceki yüzyıllarda bir yazma nüshayla sınırlı kalabilecek polemiklerin kısa sürede geniş okur kitlelerine ulaşmasını mümkün kılmıştır. Bu nedenle, el-Alûsî'nin reddiyesini sadece bir metne cevap olarak değil, aynı zamanda modern neşir rejimi içinde dinler arası tartışmanın kamusalılığına verilmiş bir cevap olarak da değerlendirmek isabetli olacaktır. Ailenin ve Bağdat'ın

²⁰ Sinanoğlu, a.g.e., ss. 516-522.

²¹ David Thomas, *Anti-Christian polemic in early Islam: Abū 'Īsā al-Warrāq's "Against the Trinity"*. Vol. 45. Cambridge University Press, 1992.

²² İbrahim Ağah Çubukçu, "Hristiyanlıkta Teslis Problemi", AÜİF Dergisi, c. II, S. 1 (1953).

biyografik kaynaklarında kayda geçen unsurlar, el-Alûsî'nin bu kamusalılık duyarlılığına sahip bir ilim adamı tipi sergilediğini teyit etmektedir.[

Hâşimî-Kindî yazışmalarının otantikliğine ilişkin tartışmalar, söz konusu metnin tarihî değerini bütünüyle ortadan kaldırmamakta bilakis, polemik türünün edebî kurgusu ile tarihî hakikati arasındaki ilişkinin nasıl düşünülmesi gerektiği konusunda uyandırıcı bir işlev icra etmektedir. Bir kısım araştırmacıların, yazışmanın iki tarafının da aynı kalemde çıkmış olabileceği yönündeki ihtiyatlı uyarıları, polemik metinlerinde karşı ağzın kurulması ve ardından bunun çürütülmesi şeklinde işleyen retorik bir tekniğin mümkün olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, Bîrûnî'den itibaren verilen atıflar ve Ortaçağ-erken modern dönem şarkiyat neşirleri, metnin asgarî düzeyde bir tarihî dolaşıma sahip olduğunu göstermektedir. Van Koningsveld ve William Muir gibi isimlerin çalışmaları, Apolojinin Avrupa'daki alımlanışı ve İslâm-Hristiyan polemik tarihindeki yeri konusunda öğretici bir çerçeve sunmakta ve modern edisyon-tercüme faaliyetleri, metnin eleştirel okunmasına imkân veren malzemeyi zenginleştirmektedir²³. Bu çerçeve, el-Cevâbü'l-Fesîh'in XIX. yüzyılda niçin ve nasıl kaleme alındığını anlamada metodik bir destek olarak değerlendirilmektedir.

Kindî isminin, İslâm düşünce tarihinde iki farklı şahsı çağrıştırdığı malumdur. Ya'kûb b. İshak el-Kindî, Meşşâî felsefenin kurucu simalarından biri olarak İslâm felsefesi tarihinde müstesna bir yere sahip bulunmaktadır. Ancak Hâşimî-Kindî yazışmalarında adı geçen Abdülmesih b. İshak el-Kindî ise Hristiyan bir mütekellim/apolojist olarak farklı bir entelektüel zemin ve amaçla metin üretmiş görünmektedir²⁴. Dolayısıyla modern literatürde bu iki şahsın ayrıştırılması, metinlerin bağlam ve maksatlarının doğru tayini için zarurîdir. Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki maddeler ve modern ansiklopedik kaynaklar, söz konusu ayrımı belirginleştirmekte ve Abdülmesih el-Kindî'ye nispet edilen metnin Hristiyan teolojisinin savunusu bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir²⁵. Bu ayrımın göz ardı edilmesi, apoloji metninin hem tarihî bağlamı hem de teolojik muhtevası hakkında hatalı sonuçlara sevk edebilecek nitelikte görünmektedir.

²³ Van Koningsveld, Pieter Sjoerd. "The Apology of al-Kindi." *Religious polemics in context*. Brill, 2005, ss. 69-92; William Muir, "Art. I.—The Apology of Al Kindy. An Essay on its Age and Authorship." *Journal of the Royal Asiatic Society* 14.1, 1882, ss. 1-18.

²⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Kindi Abdülmesih bin İshak", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt 26, Ankara 2002, ss. 38-39.

²⁵ Mahmut Kaya, "Ya'kûb b. İshâk el-Kindî", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 26, ss. 41-58.

Erken dönem İslâm-Hristiyan polemiklerinin Latin dünyasına sirayeti, Apolojinin etkisini sadece İslâm dünyasıyla sınırlamayan bir dolaşım haritası çizmiştir. Ortaçağ Avrupa'sının İslâm tasavvurunu şekillendiren metinler arasında saray kronikleri, seyahatnâmeler, din adamlarının tartışma risaleleri ve ansiklopedik derlemeler bulunmakta; bu külliyatta İslâm, çoğu kez hem hayranlık hem de ötekileştirme dinamiklerini birlikte içeren ambivalan bir nesne olarak resmedilmektedir. Petrus Alfonsi'nin ikili kimliği (İbrânî geçmiş ve Hristiyanlığa intikal), İslâmî malumatı Hristiyan apoloji diline tercüme eden bir köprü işlevi görmüş; bu köprü, İslâm-Hristiyan tartışmalarının Avrupa entelektüel dünyasında aldığı biçimler hakkında önemli ipuçları sunmuştur²⁶. Kindî Apolojisinin etkisi üzerine Thomas E. Burman'ın çalışmaları, metnin XIII.-XIV. yüzyıllarda polemik retorik ve malumat dolaşımı üzerindeki rolünü ayrıntılandırmakta ve böylece, el-Alûsî gibi bir XIX. yüzyıl müellifinin bu metne cevap verirken aslında çok katmanlı bir tarihî mirasla tartıştığını göstermektedir²⁷.

XIX. yüzyılın Osmanlı-Bağdat bağlamı, ayrıca siyasal ve toplumsal sarsıntıların dinî tartışma kültürü üzerindeki etkilerini de hesaba katmayı gerektirmektedir. Bölgenin imparatorluk içi ve dışı güçlerle temas noktaları, nüfus hareketleri, mezhebî dengeler ve yeni iletişim ağlarının doğuşu, ilmî metinlerin üretimini ve dolaşımını doğrudan etkilemiştir²⁸. Bu döneme ilişkin tarih ve sosyoloji literatürü, Bağdat'ın idaresi, Basra ve bölge siyaseti, nüfus kompozisyonu ve ilmî kurumlar hakkında ayrıntılı bir resim sunmakta; söz konusu resim, el-Alûsî'nin içinde bulunduğu entelektüel iklimin çok boyutlu karakterini teyit etmektedir²⁹. Bu iklimde, dinler arası polemiklere gösterilen alâka sadece teorik bir ilgi değil, aynı zamanda toplumsal bir ihtiyaç olarak da okunmalıdır. Zira matbuat, tercüme ve misyonerlik faaliyetleriyle artan karşılaşma düzeyi, kendini anlatma ve başkasını anlama süreçlerini hızlandırmış ve buna paralel olarak, kelâmî savunuları güncelleme mecburiyeti hasıl olmuştur. El-Cevâbü'l-Fesîh, tam da bu mecburiyetin ürünü olan bir reddiye olarak görünmekte; Mesih'in mucizeleri, amentü ve teslis başlıklarında İslâmî argümantasyonun modern bir temsilini sunmaktadır³⁰. Ailenin ve bölgenin biyografik-kronik kaynakları, el-Alûsî'nin ilmî meseleleri kamusal bir dil içinde tartışmayı önceleyen bir üsluba sahip

²⁶ Albrecht Classen, "Petrus Alfonsi and His Medieval Readers.", 1995, ss. 373-375.

²⁷ Thomas E. Burman, "The Influence of the Apology of al-Kindî and Contrarietas Alfolica on Roman Lull's Late Religious Polemics 1305-1313", Medieval Studies, LIII (1991), s. 198-199

²⁸ Bilal Baş, "Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Ariusçuluk Mezhebi", Divan İlmî Araştırmalar, 2:5/9 (2000).

²⁹ Burcu Kurt, Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu. Akademik Orta Doğu Dergisi, 1(2), 2007, ss. 137-155.

³⁰ el-Alûsî, a.g.e., s. 51

bulunduğunu ve bu üslubun, dönemin neşriyat imkânlarıyla uyumlu bir içerik üretimi sağladığını göstermektedir.

Netice itibarıyla, bu tarihsel ve düşünsel arka plan, Apoloji ile el-Cevâbü'l-Fesîh arasındaki tartışmanın epistemik parametrelerini tayin etmektedir. Erken dönem İslâm kelâmının akıl–nakil dengesine dayalı dilsel ve mantıkî inceleme tarzı, Hristiyan teolojisinin teslis ve enkarnasyon gibi doktrinlerindeki kavramsal muğlaklıkları görünür kılmaya yönelmiştir. Hristiyan apolojisi ise Mesih'in mucizeleri ve vahiy telakkisi üzerinden kendi dogmatik çekirdeğini müdafaa etmeye çalışmıştır. XIX. yüzyılda bu kadim tartışmanın yeni bir neşir rejimi içinde yeniden üretilmesi, delillendirmenin biçimini değiştirmiş; metinlerin kamusal etkisini gözetken bir polemik söylemi ortaya çıkarmıştır. Bu söylemin İslâmî kanattaki en dikkat çekici örneklerinden biri olarak el-Cevâbü'l-Fesîh, üç ana başlıkta (mucize–Mesih'in mucizeleri, amentü ve iman esasları, teslis ve uknûmlar) yoğunlaşan itirazları yeniden sınıflandırmakta ve Kindî'ye nispet edilen iddiaları tevhid ekseninde sistematik bir tenkide tâbi tutmaktadır. Bu tenkidin özgünlüğü, klasik İslâm kelâmının kavram ve yöntemlerini modern polemik sahnesine taşıyan bir arayüz olmasıdır. Söz konusu arayüz, bir yandan erken dönemden tevarüs edilen aklî delilleri yeniden örgütlemekte, diğer yandan dilsel tahlili ve tarihî bağlamı birlikte işletmektedir. Böylece, İslâm–Hristiyan polemiği, sadece “reddiye” üzerinden değil, “mânâ–delil ilişkisi”nin yeniden tesisi üzerinden de güncellenmiş olmaktadır.

780

Bu arka plan ışığında, makalenin devamında el-Alûsî'nin el-Cevâbü'l-Fesîh'te Kindî'nin Mesih merkezli teolojik iddialarına yönelttiği eleştirilerin ayrıntılandırılması amaçlanmaktadır. Özellikle mucize–nübüvvet ilişkisinin tashihi, amentüde enkarnasyon ve kefarete doktrinlerinin tevhid ilkesi bakımından tenkidi ve teslis–uknûm kavramsallaştırmalarındaki tanım–ilişki sorunlarının teşhisi üzerinde durulmaktadır. Bu üç eksen, hem erken dönem polemik mirasının sürekliliğini hem de modern neşir ve kamusal bağlamında kazanılan yeni dil imkânlarını görünür kılmakta ve el-Alûsî'nin, İslâm kelâm geleneğinin aklî–naklî imkânlarını Hristiyan teolojisine karşı nasıl seferber ettiğini ortaya koymaktadır.

EL-ALUSİ'NİN EL-CAVABÜ'L FESİH ADLI ESERİ VE BU ESERİNDE EL- KİNDİ'NİN MESİH İLE İLGİLİ (MUCİZEMESİHİN MUCİZELERİ, HRİSTİYANLIK AMENTÜSÜ, TESLİS VE TESLİSİN UKNUMLARI) GÖRÜŞLERİNE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER

Bu bölümde El Alusi'nin Kindi'nin Cevabi risalesine reddiye olarak yazdığı elCevabu'l Fesih Lima Leffekahu Abdülmesih adlı eseri hakkında genel bir malumat verilecektir. El-Âlusî'nin el-

Cevâbü'l-Fesîh li-mâ leffekahû 'Abdülmesîh adlı reddiyesi, Haşimî ile Kindî'ye nispet edilen mektuplaşmaların Hristiyanlığın lehine kurgulandığı kanaatine dayanan ve bu kurgu üzerinden özellikle Mesih, Hristiyanlık amentüsü ve teslis—uknûmlar merkezli iddiaları aklî ve naklî delillerle çürüten bir çalışma olarak telif edilmiştir³¹. El-Âlusî, iki risalenin de aslında tek bir zihinsel kurgu ürünü olduğunu, önce İslâm'ı savunan görünümdeki metinle kolayca çürütülebilecek itirazların yazıldığını, ardından Kindî'nin cevabı aracılığıyla sahte bir galibiyet havası oluşturulduğunu bildirmektedir. Söz konusu reddiye Hindistan'daki Lahor İslâmî eserler matbaasında yayımlanmış ve müellif tarafından H. 1306/M. 1888'de tamamlandığı kaydedilmiştir³². El-Âlusî'nin reddiye kaleme alış amacı, Hristiyanlık inançlarının ilahî temellerden yoksun olduğunu göstermek, Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a yöneltilen ithamları çürütmek ve Mesih merkezli doktriner kabullerin, vahyin açık ilkeleriyle çatıştığını ortaya koymaktır.

El-Âlusî'nin tenkit stratejisi, hem metinsel bağlam çözümlemesi hem de sistematik bir karşı delillendirme ile ilerlemektedir. Buna göre Nebilerin evvela Allah'ın kulları oldukları, kulluklarını ilk önce kendilerinin eda ettikleri ve getirdikleri şeriata bizzat uymakla mükellef bulundukları hususu te'kid edilmekte, Kindî'nin ise Nebileri tanrısal bir payeye eriştiren, İncil pasajlarını yer yer bağlam dışına taşıyan bir tahrif çizgisine kaydığı belirtilmektedir. El-Âlusî, Kindî'nin özellikle Mesih'in tanrısallığı lehine kullandığı pasajlarda metin içi tutarlılığı bozduğunu ileri sürmekte ve konuyu dağıtmamak adına seçilmiş birkaç tanık metin üzerinden iddialarını ispat etmeyi yeterli görmektedir.

Bu bağlamda El-Âlusî'nin başvurduğu temel tanıklıklardan ilki, Yuhanna İncili'nin meşhur ifadesidir. “Sonsuz yaşam, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i tanımlar” cümlesi, El-Âlusî'ye göre bizzat Mesih'in, kendisinin ne iki tabiatlı bir “ilah-insan” ne de üç uknûmdan biri olduğunu reddedişi şeklinde anlaşılmalıdır³³. El-Âlusî, bu cümlemin mürsil ile mürseli birbirinden kat'î surette ayırdığını, ebediyet sahibi tek ilâhın Allah olduğunu, Mesih'in ise

³¹ Numan b. Mahmud el-Âlusî, *el-Cevâbü'l-Fesîh limâ leffekahû 'Abdülmesîh*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekka, Kahire: Dârü'l-Beyân el-Arabî, 1987, c.1, s. 16-17; *Mecelletü Lugatî'l-Arabiyyi'l-İrâkıyye* (Aylık Edebiyat, Tarih ve İlim Dergisi), Bağdat: Matbaatü'l-Edeb, 2013, 4/399-404.

³² Numan b. Mahmud el-Âlusî, *el-Cevâbü'l-Fesîh limâ leffekahû 'Abdülmesîh*, a.g.e., 1987, s. 16-17; ayrıca ilk baskı: Lahor, 1306 (iki cüz tek cilt, 482 s.).

³³ *Yuhanna* 17:3; ayrıca El-Âlusî'nin söz konusu ayete dair tefsirî değerlendirmesi için bkz. a.g.e., c.1, s.79.

O'nun rasulü bulunduğunu, bunun sahih oluşunda hiçbir şüphe bulunmadığını vurgulamaktadır³⁴. Kindi'nin teslisi meşrulaştırma gayretine karşı El-Âlusî'nin gösterdiği ikinci tanıklık, Markos 12:28-32'deki diyalogdur. Buna göre “Tanrı tektir ve O'ndan başkası yoktur” beyanı, hem İsrailoğullarına yönelik “dinle ey İsrail” hitabının tevhid merkezli özünü teyit etmekte, hem de Mesih'in diliyle tevhid akidesinin İncillerde de açıkça yer aldığını göstermektedir³⁵.

El-Âlusî, Kur'an'ın açık ilkeleriyle İncillerdeki tevhid yankısını birlikte ele almakta ve Nisa 171 ile Maide 116'nın, Allah-Mesih-Meryem üçlemesi türünden üç ilah telakkisini reddettiğini kaydetmektedir³⁶. Bu ayetlerin bağlamında uknûm ve cevher kavramlarına yaslanan teslis anlayışlarının iç tutarsızlığını irdelemekte, “Baba-Oğul-Ruhu'l-Kudüs” terminolojisinin Hristiyan mezheplerince nasıl farklı yorumlara uğradığını göstermektedir. Bunun karşısında İslam'ın, Nahl 36 ve İsra 15 başta olmak üzere, nübüvvet zincirini tevhid merkezinde toplayan, bütün Nebilerin aynı hakikati tebliğ ettiğini beyan eden bir çerçeve sunduğunu hatırlatmaktadır³⁷. Tevhidin bu kuşatıcı yapısı, El-Âlusî'ye göre Hristiyanlığın tarih içinde geliştirdiği uknûm teorileriyle bir araya getirilemeyecek ölçüde açıktır.

El-Âlusî'nin Kindî'ye yönelttiği eleştiriler, sadece formel bir metin atfı düzeyinde kalmamakta, teslis doktrininin içsel mantığına dönük analitik bir çözümleme ile ilerlemektedir. Melkânîler, Nastûrîler ve Yakûbîler arasındaki ayrışmalar, cevher-uknûm ilişkisi, ittihâd/hulûl (lahût-nasût bileşimi) ve kelimenin tenleşmesi gibi kavramlar üzerinden ele alınmakta; özellikle “kelime”nin bedenlenmesinin suyun şarapla karışması misali “çokluğun vahdete inkılap ettiği” şeklindeki açıklamalarının, Kur'an'ın “Allah üçtür demeyin” uyarısının muhatabı olmaktan kurtulamadığı gösterilmektedir. Lahut-nasut birlikteliğinin sürekliliğini reddeden, git-gel tarzı bir birleşme öngören izahların da Mesih'te açıklık, acı ve büyüme gibi insani hallerin sürekliliğini açıklamada yetersiz kaldığı belirtilmektedir. El-Âlusî, Protestan-Katolik ayrımlarındaki Ekmek'in Mesih'e dönüşmesi tartışmasına değinirken, duyuların en belirleyicisi olan görmenin şahadetinin dahi bu iddialarla çeliştiğini, aklın bu türden bir dönüşüm tasavvurunu doğrulamadığını ileri sürmektedir³⁸.

³⁴ Numan b. Mahmud el-Âlusî, *el-Cevâbü'l-Fesih limâ leffekahû 'Abdülmesih*, a.g.e., c.1, s.196 ve ilgili sayfalar.

³⁵ Markos 12:28-32.

³⁶ Numan b. Mahmud el-Âlusî, *el-Cevâbü'l-Fesih limâ leffekahû 'Abdülmesih*, a.g.e., c.1, s.79.

³⁷ Kur'an-ı Kerîm, Nahl 36; İsra 15.

³⁸ el-Âlusî, a.g.e., s. c.1, s.196

El-Âlusî'nin bu doktriner çözümlemesi, aynı zamanda Hristiyanlığın teolojik söylemi içindeki tutarsızlıklara dair bir dizi aklî delil de içermektedir. Bir yanda tek Tanrı vurgusunu muhafaza etmek isteyen teolojik izahların, öte yanda üç uknûmu kadîm ve mükemmel nitelikleriyle ayrı ayrı ilahlar hâline getiren formülasyonların yan yana duramayacağı belirtilmektedir. Lahut-nasut ittihadının hakiki ve sürekli olduğunun kabul edilmesi hâlinde Oğul uknûmunun sınırlılığı, artma-eksilme kabul edişi ve dolayısıyla kadîm olamayacağı sonucunun doğacağı ve bunun da zorunlu olarak Tanrı'nın sonradan olmasını gerektireceği şeklindeki aklî muhâller bir bir sıralanmaktadır. Bu çerçevede El-Âlusî, "Mesih Allah'tandır/ondan bir ruhtur" ifadelerinin de Kur'an bütünlüğü içinde emriyle yaratılmış bir ruh anlamına geldiğini, böylece Mesih'in ruhunun da mahlûk olduğunu vurgulamaktadır³⁹.

El-Âlusî, Hristiyanlığın Mesih tasavvuruna yönelttiği bu eleştirileri sadece nazari muhâkemelerle sınırlamamakta, aynı zamanda Mesih başlığının dinler tarihindeki geniş izleğini dikkate alarak meseleye tarihsel-fenomenolojik bir derinlik de kazandırmaktadır. Bu noktada Mesih'in farklı kültürlerdeki kurtarıcı ve aracı figürleri çağrıştıran simgesel bir yoğunluğa sahip bulunduğu, ancak Hristiyanlıkta aldığı teolojik şeklin, vahiy geleneğinin tevhid ekseninden uzaklaştıkça iç gerilimlerini artırdığı sonucuna varılmaktadır⁴⁰. Kurtarıcı beklentisi, farklı coğrafyalarda mitolojik ve dinî anlatılarla güçlenmiştir. Yahudi-Hristiyan çizgisinde meshedilmiş kral/öğreti-kurucu imgesine bürünerek eskatolojik bir ton kazanmıştır⁴¹. Yahudilikte Maşiah beklentisinin siyasal-teokratik bir anlam kazandığı dönemlerde, Hristiyanlığın Mesih-İsa figürü, özellikle Pavlusçu yorumla, kozmik-soteriyolojik bir boyuta taşınmış ve bu dönüşüm teslis doktrininin de arka planını şekillendirmiştir⁴². Bu gelişim, Mesih'in ilahî tabiatla ilişkilendirilmesinin ittihad ve hulûl kavramları etrafında yoğun tartışmalara yol açtığını, nihayetinde konsillerle belirli sınırlar çizilmeye çalışıldığını göstermektedir⁴³. Yahudi geleneğinde beklenen Mesih'in siyasî-kurtarıcı fonksiyonuna mukabil, Hristiyanlıkta Mesih'in günahı kaldıran kuzu ve kurtarıcı rab olarak kavramsallaştırılması, başlangıçtaki tevhid vurgusunu gölgede bırakmış ve Hristiyan mezhepleri arasında derin ayrışmalar üretmiştir. Bu ayrışmanın arka planında Grek-Helenistik düşünmenin

³⁹ el-Âlusî, a.g.e., s. c.1, s.196

⁴⁰ Abdurrahman Küçük, *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*, Ankara: Berikan Yay., 2010, s. 99-100.

⁴¹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Din Fenomenolojisi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011, s. 343.

⁴² Abdurrahman Küçük – Günay Tümer – Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara: Berikan Yay., 2014, s. 341.

⁴³ Abdurrahman Küçük, a.g.e., s. 102-105.

“logos”, “ousia” (cevher) ve “hypostasis” (uknûm) terminolojisiyle vahiy dilinin iç içe geçmesi bulunmaktadır⁴⁴.

Din fenomenolojisinin gösterdiği üzere kurtuluş öğretisi, farklı geleneklerde ortak bir deneyim ufku yaratmakta ve bununla birlikte soteriolojik tasarımların tevhid ilkesine nasıl eklemlendiği, ilgili geleneğin teolojik omurgasını belirlemektedir⁴⁵. İslam düşüncesinin tevhid merkezli ulûhiyet anlayışı açısından bakıldığında ise, Tanrı’nın zât-sıfat ilişkisi ile yaratılmışlar arasındaki rab-abd ayrımı hiçbir surette aşınmamakta ve hiçbir birleşme ihtimali Tanrı’nın tenzihine halel getirmeyecek biçimde reddedilmektedir⁴⁶. Hristiyan geleneğinde enkarnasyon ile teslis arasındaki ilişki, dindar tecrübenin merkezine Mesih’i yerleştirirken, İslâm geleneği Nebileri nübüvvet halkasında mümtaz, fakat her hâlükârda kul ve rasul olarak tanımlamaktadır. Kur’an’ın duâ ve zarûret psikolojisine dair Yunus 12 gibi ayetleri, insanın acz ve ihtiyaç hâlindeki yönelişlerinin ilah tasavvurunu nasıl etkilediğini gösterir. Bu, Hristiyan teolojide Mesih’e atfedilen şefaat-aracılık fonksiyonlarının psikolojik temelini açıklamaya yardımcı olabilir, ancak bu fonksiyonlar İslâm’da Allah’ın eşsiz rubûbiyetine ortaklık teşkil etmez biçimde konumlandırılmaktadır.

Mesih imgelerinin kökenlerine ilişkin karşılaştırmalı dinler tarihi literatürü, Yakın Doğu mitolojileri, özellikle Sümer-Akad kültür dünyasında ölüp dirilen tanrı ve kurtarıcı motiflerinin bulunduğunu, bu motiflerin farklı kültür uzamlarında çeşitlenerek sonraki dinî dillerin simgesel evrenine katıldığını ortaya koymuştur⁴⁷. Sümer din tarihinde Dumuzi/Tammuz etrafında teşekkül eden anlatıların, tarım-bereket döngüsünü kozmik bir soteriyolojiye bağladığı, bu bağlamda ölüm-dirim temasının insanlık hafızasında güçlü bir yer edindiği bilinmektedir⁴⁸. Bu tür anlatıların dinî sembolizmle zenginleşerek kültürlerarası dolaşıma girdiği ve sonraki dönemlerde farklı soteriyolojik sistemlerle kaynaşabildiği, fenomenolojik bakışla tespit edilebilmektedir⁴⁹. Sümerler ve onları takip eden kültürlerin dinî-mitolojik repertuarındaki bu motiflerin, İbrahîmî geleneklerde farklı sınırlandırmalarla karşılandığı; özellikle tevhid geleneğinde sembollerin literal-teolojik yüklerinin ciddi biçimde tahdid edilerek Tanrı-kul ayrımının korunduğu görülmektedir⁵⁰. Ahit

⁴⁴ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 205.

⁴⁵ Ninian Smart, “Kurtuluş Öğretisi”, *Mesih’i Beklerken*, çev. Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet, 2003, s. 134-135.

⁴⁶ Musa Kazım Arıcan, “Ulûhiyet Anlayışları”, *Din Felsefesi El Kitabı*, Ankara: Grafiker, 2014, s. 60.

⁴⁷ Helmer Ringgren, “Mesihçilik”, *Mesih’i Beklerken*, İstanbul: Rağbet, 2003, s. 46.

⁴⁸ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, İstanbul: Kabalcı, 1998, s. 331.

⁴⁹ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 205.

⁵⁰ Kramer, a.g.e., s. 85.

geleneği bağlamında Mesih kavramının geliştiriliş seyri de, siyasî eskatolojiden ahlâkî-dînî restorasyona uzanan geniş bir yelpazeyi işaret etmekte, Hristiyanlığın erken döneminde bu yelpazenin kozmik kurtarıcı yorumuna evrilmesi, teslis doktrininin kurumsallaşmasına paralel bir değişimi yansıtmaktadır⁵¹.

Bu arka plan, El-Âlusî'nin eleştirilerinin sadece bir metin-cevap olmadığını, bilâkis Mesih inancının tarihsel-teolojik serencamını da dikkate alan, aklî ve naklî delilleri müşterek kullanan bir yaklaşım olduğunu gösterir⁵². Nitekim Matta 16:13-17 bağlamında Mesih'in kimliği tartışılırken dahi, El-Âlusî, İncillerin tevhidî yankısının korunması gerektiğini, Mesih'i ilah mertebesine yükselten yorumların bizzat İncillerde yer alan tevhid ve risalet vurgusuyla çeliştiğini göstermeye çalışmaktadır. Hristiyanlığın kurumsallaşma döneminde teslisi tanzim eden konsillerin (İznik, Kadıköy vb.) tarihsel izahları, aslî vahiy vurgusundan ziyade, Grek felsefî terminolojisinin imanını diline tercümesi sırasında doğan gerginlikleri yönetme çabası olarak da okunmuştur⁵³. İslam ilimler geleneği ise, vahyin dilini korurken kelimeler ve felsefe dillerini tefrik etmeyi ve tevhid ilkesini terminolojik tartışmaların önüne koymayı temel bir metodolojik ilke olarak benimsemiştir.

El-Âlusî'nin reddiyesinde teslisi reddeden Kur'an ayetleri, sadece birer naklî delil olarak değil, aynı zamanda teolojik mantık açısından zorunlu sonuçlar üreten ilkeler olarak ele alınmıştır. "Allah üçtür demeyin" ve "Beni ve anamı iki ilah edinin mi dedin?" ayetleri, Hristiyan uknûm teorilerinin ontolojik düzlemde zorunlu biçimde ya üç ayrı ilaha, ya da aralarında gerçek bir birleşme varsayıldığında Tanrı'nın kadimliği ve mükemmelliğiyle çelişen sonuçlara götürdüğünü gösteren birer sınav taşı gibi iş görmektedir⁵⁴. Bu çerçevede El-Âlusî, söz/kelimenin Mesih'te tenleşmesi tasavvurunun, eğer hakiki bir birleşme ise Oğul uknûmunu sınırlı ve sonradan kılacağını; mecazî ise, o takdirde teslis teolojisinin merkezî iddiasının çökeceğini ifade etmektedir. Nihayetinde varılan sonuç, Hristiyanlıkta Mesih'e atfedilen ilahî niteliklerin, tevhid akidesinin temel ilkeleriyle ve bizzat İncil metnindeki tevhid beyanlarıyla bağdaşmadığıdır.

El-Âlusî'nin reddiyesinde mucize meselesi de Mesih bağlamında müstakil bir önem taşımaktadır. Zira Kindî'nin öğretisinde Mesih'in mucizeleri onun ilahîliğine delil olarak sunulmaktadır. El-

⁵¹ Mustafa Selim Yılmaz, "Ahit Geleneğindeki Mesih Kavramına Genel Bir Bakış", *Journal of Islamic Research*, 2016, c.27, s. 312.

⁵² Sarıkçioğlu, a.g.e., s. 271.

⁵³ Şinasi Gündüz, *Hristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, s. 20-22.

⁵⁴ El-Âlusî, a.g.e., c.1, s.79.

Âlusî ise peygamberlerin mucizelerinin onların risaletini te'yid eden “âdeti yarıp geçen hâdiseler” olduğunu, ilahî tabiat iddiasını gerektirmediğini belirtmektedir. Bu itibarla mucizenin dinî işlevi, Nebilerin doğruluklarını tasdik eden birer âyet oluşudur. İslam geleneği Hz. Muhammed’in mucizelerini de bu çerçevede mütalaa etmekte, aynı zamanda Kur’an’ın lafız ve muhteva bakımından süreklilik arz eden en büyük mucize olduğunu vurgulamaktadır. Böylelikle mucize-ilahîlik arasında kurulan nedensellik zinciri de El-Âlusî tarafından reddedilmekte, Mesih’in risaletinin kabulü ile ilahîliğinin reddi arasında herhangi bir çelişki bulunmadığı ısrarla dile getirilmektedir⁵⁵.

Bütün bu tenkit silsilesinin sonunda El-Âlusî, Hristiyanlığın Mesih’e atfettiği tanrısallık iddialarının safsata, şirk ve iftiradan ibaret olduğunu din sahibi her akıl için açık olduğunu, buna rağmen ikonlara kutsallık yükleyerek ibadet edenlerin hakikati kabule yanaşmayacaklarını, dolayısıyla tartışmanın bir yerde iman ile inat arasında bir ayrışma doğurduğunu belirtmektedir. Bu nedenle El-Âlusî, Nebi, Risalet, kelime/ruh gibi anahtar terimlerin semantik kökenlerine dönmekte, dilbilim ve tefsir birikiminden yararlanarak Kindî’nin kavramsal çerçevesindeki kaymaları da göstermeye çalışmaktadır. Meselenin neticesinde ulaşılan genel kanaat, İslâm’ın tevhid, nübüvvet ve ahlâkî-amelî bütünlüğü karşısında teslis teolojisinin ne naklî ne de aklî sahada tutunamadığıdır.

El-Âlusî’nin eseri, İslam-Hristiyan polemik tarihinde önemli bir durağı temsil etmektedir. Reddiyenin iki cüz hâlinde tek cilt olarak Lahor’da 1306’da basılmış olması, onun geç dönem Osmanlı entelektüel ikliminde İslâmî savununun temsil edici metinlerinden biri olarak dolaşıma girdiğini de göstermektedir. Eserde, Hristiyanlığın inanç ve ibadet esaslarına yöneltilen eleştiriler sadece polemik amaçlı değildir; müellif, karşı tarafın kaynaklarından seçtiği pasajları Kur’an ışığında yeniden okutarak metinlerarası bir tenkit yöntemi geliştirmekte ve tevhidî okumayı tartışmanın mihrine yerleştirmektedir. Bu yaklaşım, “Mesih”e ilişkin tarihsel-fenomenolojik bir farkındalık ile kalamî-tefsirî bir muhakemenin birleştiği bir zemin üretmiştir⁵⁶. Son kerte El-Âlusî, İncillerdeki tevhid beyanlarını görünür kılarak, teslis ve uknûm teorilerine karşı “metin içinden” bir savunma tesis etmeye çalışmış; böylece Kindî’nin iddialarını hem metin hem de akıl zemininde geçersiz kılmıştır⁵⁷.

⁵⁵ El-Âlusî, a.g.e., c.1, s.79.

⁵⁶ Sarıkçioğlu, a.g.e., s. 271.

⁵⁷ El-Âlusî, a.g.e., c.1, s.79.

Sonuç olarak denilebilir ki, el-Cevâbü'l-Fesîh, Kindî'ye nispet edilen risalenin Mesih merkezli iddialarını üç düzlemde tartışıp reddetmiştir. Birincisi, Kur'an'ın tevhid ilkesi ve peygamberlik tasavvuru üzerinden uknûm-cevher doktrinlerinin tutarsızlığını göstermiştir. İkincisi, İncillerdeki tevhid beyanlarını bağlam içinde yeniden okuyarak Mesih'in ilahîliğine delil olarak gösterilen pasajların aksine risalet vurgusu taşıdığını ortaya koymuştur. Üçüncüsü, Hristiyan mezhepleri arasındaki teslis yorumlarını mukayeseli olarak ele alıp aklî muhâllerini belirginleştirmiş; kelimenin tenleşmesi, lahut-nasut ittiadı ve sakrament gibi kilit kavramların içsel çelişkilerini sergilemiştir [6]. Bu üç düzlemde kurulan tenkidî yapı, Mesih başlığının dinler tarihi içindeki geniş çağrışımlarını da hesaba katan, fakat nihayetinde tevhid akidesinin nas ve akıl tarafından birlikte teyit edilen bütünlüğü içinde hükme bağlanan bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, el-Alûsî'nin el-Cevâbü'l-Fesîh limâ leffekahû 'Abdülmesîh adlı reddiyesinin, Abdülmesîh el-Kindî'nin Mesih merkezli iddialarına verilen sistematik ve metotlu bir cevap olarak teşekkül ettiğini ortaya koymuştur. Müellifin eseri H.1306/M.1888 yılında tamamladığı, matbu serencamının ise Kahire ve Bağdat havzasındaki neşirlerle desteklendiği tespit edilmiştir. El-Alûsî, polemik seviyesini yükseltmek yerine, İslâmî ilimlerin klasik birikimini Kur'an, hadis, siyer ve selef görüşleri yanı sıra Kitab-ı Mukaddes okumalarını da birlikte işletmiş; böylece hem naklî hem aklî zeminde delillendirilmiş bir müdafaa kurmuştur. Diyalogların seyrinde el-Kindî'nin, İslâm coğrafyasında teşekkül etmiş bir söylem dünyasının kavramlarını ödünçleyerek Hristiyan teolojisini müdafaa ettiği, buna mukabil Kur'an'ın vahyî otoritesini kabul etmeyen seçmeci bir strateji benimsediği görülmüştür. Bu yaklaşım, hem dilsel/retorik uyum sağlamaya hem de muhatabı kendi epistemik zemini içinde ikna etmeye matuf pragmatik bir tutumla birleşmiş ve el-Alûsî ise tam da bu noktada metodolojik tutarsızlıkları serimleyerek karşı argümantasyonu kuvvetlendirmiştir.

Mesih'in tabiatı, mucizeleri ve ilahî misyonu etrafında gelişen tartışmalarda, el-Alûsî'nin temel hedefi Hristiyan inanç unsurlarının (özellikle teslis ve uknumlar) ilahî delillendirmeden mahrum olduğunu göstermek olmuştur. Müellifin, "akıl-nakil-tarih" üçgeninde kurduğu muhakeme hattı bir taraftan metinlerarası karşılaştırmaya, diğer taraftan da dogmatik yerleşik kabullerin tenkidine imkân vermiştir. Araştırmanın ortaya koyduğu bir başka sonuç, teslis ve uknumların Hristiyan içtihad tarihinde konsiller üzerinden tedricî biçimde doktriner bir bütünlüğe kavuşturulduğu fakat bu sürecin yeknesak bir kabulle değil, derin ayrışmalar ve teolojik ihtilaflar eşliğinde ilerlediğidir.

Nitekim İznik ve İstanbul Konsilleri ile ilahî tabiatın tesisi ve Ruhü'l-Kudüs'ün ilahiliği teyit edilmiştir. Kalkedon'da ise hipostatik birlik prensibiyle Mesih'te iki tabiat öğretisi formüle edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu kararların, Kıpti, Süryani ve Ermeni kiliseleri nezdinde reddiyeğe uğraması, dogmatikğin birleşmeden ziyade ayrışmayı da tetikleyebildiğini göstermektedir.

El-Alûsî'nin reddiyesi, işte bu tarihsel arka planı dikkate alarak, Hristiyan inancındaki üçlü yapı tasavvurunun teolojik ve mantıkî gerilimlerini görünür kılmaya çalışmıştır. Mucize tasavvuru bakımından el-Kindî'nin Mesih'e atfettiği harikulade fiiller, el-Alûsî tarafından, peygamber mucizesinin mahiyetine ilişkin İslamî çerçeve içinden yeniden yorumlanmış, böylece mucizenin nübüvvetin tasdikiyle irtibatı öne çıkarılmıştır. Bu yeniden çerçeveleme, mucize-nübüvvet ilişkisinin keyfi bir kudret gösterisinden ziyade, vahyin maksatlarıyla mutabakat içinde anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. El-Kindî'nin iman esaslarını ve özellikle teslis ve enkarnasyonla ilgili iddialarını İslam ve Yahudi teolojileriyle mukayeseli biçimde savunduğu; el-Alûsî'nin ise bu savunuyu hem lafzî hem de manevî te'vil stratejileri üzerinden tenkit ettiği belirginleşmiştir. El-Alûsî, Kitab-ı Mukaddes'teki mecazî ve sembolik anlatıların literal yorumlara indirgenmesinin doğurduğu teolojik problemlere dikkat çekmiş ve Kur'an ve Sünnet verileriyle desteklenen aklî muhakemenin, tevhid merkezli bir ilahiyatın imkanını ortaya koyduğunu göstermiştir. Tarihsel bağlam göz önüne alındığında, söz konusu diyaloglar yalnızca iki din arasındaki savunma-reddiye geleneğinin bir örneğini teşkil etmemekte aynı zamanda İslam entelektüel hayatının Hristiyan teolojisiyle kurduğu eleştirel temasın karakterini de ifşa etmektedir. El-Kindî'nin İslamî terminolojiyi ödünçleyen fakat İslam'ın vahyî temelini dışlayan yaklaşımı, polemik literatürünün pragmatik dilini yansıtmaktadır. El-Alûsî ise buna cevaben, epistemik meşruiyeti naklî verilerle tahkim edilmiş aklî muhakemeye dayandırmış ve Hristiyan dogmatikğinin üçlü Tanrı tasavvurunu hem teolojik tutarlılık hem de tarihsel süreklilik açısından problematize etmiştir.

Sonuç olarak, el-Cevâbü'l-Fesîh, İslam-Hristiyanlık tartışmalarının geç Osmanlı/Irak bağlamında aldığı şekli göstermesi bakımından örnek bir metin olarak değerlendirilmelidir. Çalışmada ulaşılan kanaat, el-Alûsî'nin reddiyesinin Hristiyan dogmatikğinin merkezî unsurlarına yönelttiği itirazları, metinlerarası okuma ve disiplinlerarası muhakemeyeyle temellendirdiği, buna karşılık el-Kindî'nin savunularının ise hem yönetsel hem de teolojik bakımdan iç tutarlılık sorunları barındırdığı yönündedir. Bu bağlamda el-Alûsî'nin eseri, tevhid ilkesinin rasyonel müdafaasıyla birlikte, polemik dilinin imkân ve sınırlarını da dikkatle göstermiş; İslam ilahiyatında ötekine karşı delil inşasının örneklerinden biri olarak kalıcı bir yer edinmiştir.

KAYNAKÇA

Âlusî, Numan b. Mahmud, el-Cevâbü'l-Fesîh limâ leffeķahû 'Abdülmesîh, thk. Ahmed Hicazî es-Sekka, Kahire: Dârü'l-Beyân el-Arabî, 1987, c.1, s. 16-17

Arıcan, Musa Kazım, "Ulûhiyet Anlayışları", Din Felsefesi El Kitabı, Ankara: Grafiker, 2014, s. 60.

Arslan, Hulusi, "Kadı Abdülcebbar'ın Hristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler", KADER Kelam Araştırmaları Dergisi, 8/1 (2010), ss. 12–44.

Aydın, Fuat, "Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı", Ortadoğu Yıllığı (2011), İstanbul: Açılım Kitabevi, 2012, ss. 526–527.

Aydın, Mehmet, Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazmış Olduğu Reddiyeler ve Tartışma Konuları, 1979.

Baş, Bilal, "Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Ariuşçuluk Mezhebi", Divan İlmî Araştırmalar, 2:5/9 (2000).

Bîrûnî, el-Âsâru'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye, nşr. Eduard Sachau, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923, s. 205.

Burcu Kurt, "Dünden Bugüne Şattü'l-Arap Sorunu", Akademik Orta Doğu Dergisi, 1/2 (2007), ss. 137–155.

Burman, Thomas E., "The Influence of the Apology of al-Kindî and Contrarietas Alfolica on Ramon Lull's Late Religious Polemics (1305–1313)", Medieval Studies, LIII (1991), ss. 198–199.

Classen, Albrecht, "Petrus Alfonsi and His Medieval Readers", 1995, ss. 373–375.

Commins, David, *The Wahhabi Mission and Saudia Arabia*, Londra: I.B. Tauris, 2006, ss. 58–61.

Çoban, Bekir Zakir, “Bir Eleştiri Türü Olarak İslam Geleneğinde Hristiyanlara Karşı Yazılan Reddiyeler”, *The Criticism Culture and Morality of Tolerance in Islamic Thought (International Symposium)*, 2019, s. 332.

Çubukçu, İbrahim Agâh, “Hristiyanlıkta Teslis Problemi”, *AÜİİF Dergisi*, c. II, s. 1 (1953).

Dağdeviren, Alican, “Şihabuddin Mahmud el-Âlusî: Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Meânî”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUİFD)*, 3/3 (2001), ss. 359–390.

Düzgün, Şaban Ali, “Oriental Studies and Conception of Islam During the Crusade Period”, *International Symposium*, s. 164.

Guillaume, Alfred, “Theodore Abu Qurra as Apologist”, *The Moslem World*, XV (1925), s. 47; “The Discussion of A Christian and A Saracen by John of Damascus”, *The Moslem World*, XXV (1935), ss. 272–273.

Gündüz, Şinasi, *Hristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015, ss. 20–22.

Kaya, Mahmut, “Ya‘kûb b. İshâk el-Kindî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 26, ss. 41–58.

Kramer, Samuel Noah, *Tarih Sümer’de Başlar*, İstanbul: Kabalcı, 1998, ss. 85, 331.

Ringgren, Helmer, “Mesihçilik”, *Mesih’i Beklerken*, İstanbul: Rağbet, 2003, s. 46.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2011, ss. 205, 271, 343.

Sinanoğlu, Mustafa, “Reddiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2023, c. 34, ss. 516–522.

Smart, Ninian, “Kurtuluş Öğretisi”, Mesih’i Beklerken, çev. Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet, 2003, ss. 134–135.

Thomas, David, Anti-Christian Polemic in Early Islam: Abū ‘Īsā al-Warrāq’s “Against the Trinity”, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Van Koningsveld, Pieter Sjoerd, “The Apology of al-Kindī”, Religious Polemics in Context, Leiden–Boston: Brill, 2005, ss. 69–92.

William Muir, “Art. I.—The Apology of Al Kindy. An Essay on its Age and Authorship”, Journal of the Royal Asiatic Society, 14/1 (1882), ss. 1–18.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kindî, Abdülmesih b. İshak”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 26, Ankara 2002, ss. 38–39.

Yılmaz, Mustafa Selim, “Ahit Geleneğindeki Mesih Kavramına Genel Bir Bakış”, Journal of Islamic Research, 27 (2016), s. 312.